

Іван Гветадзе

Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на півдні України (40-ві рр. XIX — початок XX ст.)

Вступ

Сучасні глобалізаційні процеси, інтернаціоналізація багатьох сфер суспільного життя ведуть до розширення контактів між українським суспільством та іноземними громадянами й організаціями в напрямках бізнес-партнерства, культурного співробітництва, взаємодії на рівні громадських структур. Не останню роль у цих контактах відграє партнерство у справі благодійництва, меценатства, просвітництва. У цьому зв'язку актуальним є вивчення історичного досвіду участі іноземців у соціально-гуманітарних ініціативах на теренах України. Адже у XIX — на початку XX ст. вона була вельми дієвою та масштабною, особливо в регіонах, позначених присутністю іноземного елементу — як у вигляді етнічних колоністських громад, так і дворянства чи купецтва іноземного походження. Одним із таких регіонів була Південна

Україна. Вивчення іноземного чинника меценатства і просвітництва сприятиме більш глибокому розумінню суспільного розвитку Південної України у комплексі його соціокультурних, соціальних, економічних, етнічних складових. У регіональному контексті можемо рельєфно побачити загальні механізми інтеграції й адаптації іноземців у місцеве середовище за допомогою благодійництва та просвітництва, простежити, як гуманітарні ініціативи поступово «виростали» із засобу включення в незнайоме суспільство та стимуляції його компліментарності до звичайної моделі суспільних відносин, соціально престижної поведінки. Зважаючи на те, що сьогодні перед суспільством стає невідкладне завдання пошуку різноманітних джерел фінансування соціальних, гуманітарних проєктів, які апріорі не можуть бути комерційними, видається доцільним вивчення ефективної організації благодійної діяльності, надання відчутної, постійної допомоги особам і закладам, що найбільше її потребують, контролю за використанням благодійних коштів.

Метою дослідження є з'ясування характеру та напрямів благодійної й просвітницької діяльності іноземців на теренах Південної України, оцінка їх внеску в розвиток соціально-гуманітарної інфраструктури регіону.

Досягаючи поставленої мети, автор прагнув у

монографії послідовно розв'язати такі проблеми:

- дослідити стан наукової розробки теми, специфіку та інформативні можливості джерельної бази, визначити методологічну основу дослідження;

- з'ясувати мотивацію, принципи та механізми самоорганізації іноземців в товариства благодійної й просвітницької спрямованості;

- визначити форми надання благодійної допомоги, її об'єкти та особливості в конкретно-історичний час;

- висвітлити особливості доброчинної та просвітницької діяльності релігійних організацій;

- охарактеризувати роль просвітницьких організацій етноконфесійних громад у справі збереження їхньої самотності;

- розкрити особистісні чинники доброчинності та просвітництва, подати історичні портрети подвижників доброчинної та просвітницької справ.

- окреслити місце і роль дворянства з одного боку та купецької, підприємницької ініціативи з іншого, в розвитку соціального забезпечення, культури і освіти в Південній Україні.

Необхідно зупинитись на *термінологічному апараті* дослідження.

Хронологічні межі монографії охоплюють період з 40-х рр. XIX ст. до жовтня 1917 р. Нижня межа обумовлена послабленням діяльності

благодійних товариств внаслідок таємної заборони заснування нових добродійних об'єднань у 1848 р. Верхня межа обґрунтовується соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися у 1917 р., що призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному, економічному та морально-ціннісному устрої держави, до докорінного реформування системи освіти. Під тиском ідеологічних чинників почала руйнуватися та занепадати й благодійна система.

Однією з основних проблем, з якою стикається дослідник, що намагається вивчати етнічний склад населення відповідного регіону є відсутність відповідних показників у більшості статистичних джерел. Документи Російської імперії не мали «п'ятої графі» — «національність». Вони, як правило, обмежувалися становою приналежністю та віросповіданням.

Етнічні групи враховувалися лише тоді, коли вони складали окрему соціальну групу, як, наприклад, «іногородці». Російський дослідник історії міст Б. Миронов зазначав: «Статус «иногородца», введенный в сословном законодательстве в 1822 г., не заключал в себе ничего унижающего и обидного. Он распространялся на малые народы Сибири, Европейского Севера, Кавказа, калмыков и евреев, впоследствии — на народы Казахстана. Иногородцы подразделялись на оседлых, кочевых и бродячих,

крещеных и некрещеных. Хотя в правовом положении каждой группы имелись некоторые особенности, все они по своим правам приближались до 1860-х гг. к государственным крестьянам, после — к сельским обывателям и управлялись «по законам и обычаям, каждому племени свойственным»¹. Етнічні (в сучасному розумінні цього слова) особливості решти народів імперію, до певного часу, не цікавили, і Б. Миронов справедливо зазначає: «Этнические и национальные критерии не служили определяющими для продвижения по социальной лестнице. Благодаря этому между социальным статусом и национальностью отсутствовала связь»².

На рівні етнографічних описів, звичайно, етнічні ознаки враховувалися. Скажемо, у «Военно-статистических описаниях Российской империи» існував відповідний розділ «племена, их нрав и обычаи». Але визначити етнічну належність окремої людини чи групи людей (особливо з простонароддя і на мікро-рівні) на матеріалах

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / Б. Н. Миронов. — 2-е изд. испр. — СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. — Том I. — С. 32.

² Там само.

тогочасної статистики дуже важко. Основними ознаками групової належності були віросповідання і соціальний стан (місце у соціальній ієрархії). Інколи до них додавалася «рідна мова». Але цей показник теж не може слугувати чіткому визначенню етнічності. ХІХ ст. стало часом розгортання загальноєвропейського процесу формування нової форми організації суспільства — нації, яка приходила на зміну становому суспільству. Не залишилась осторонь цього процесу і Росія.

Етнічна «діагностика» складає певну проблему і під час дослідження єврейського населення. В статистиці слово «єврей» вживалося в значенні релігійної приналежності, тобто в значенні «юдей». Згідно з законами Російської імперії будь-який юдей, який прийняв православ'я, міг вважати себе «руським» і робити будь-яку кар'єру. На нього вже не розповсюджувалися обмеження «смуги поселення», хоча він, зрозуміло, залишався етнічним євреєм. Тобто, хрещені етнічні євреї в статистиці як «євреї» вже не враховувалися, проходячи по графі «православні» (або іншої християнської конфесії). В цьому випадку будемо вживати слово «єврей» у значенні синоніма терміну «юдей». Здебільшого євреї були підданими російського імператора, але за своїм правовим статусом і можливостям реалізації в російському

суспільстві, вони вельми відрізнялися від решти (насамперед, православного) населення. Що і зумовило різко виражений общинний характер їх життя і діяльності і особливо виражену релігійну складову.

Таким чином, під широким терміном «іноземці» ми розуміємо декілька категорій населення Південної України, а саме: 1) безпосередньо підданих інших держав, які перебували на теренах Південної України тимчасово або постійно у справах дипломатичної служби чи комерції; 2) підданих Російської імперії — дворян, різночинців, купців, підприємців, що мали іноземне походження; 3) представників етнічних або етноконфесійних колоністських громад — німців, греків, болгар, євреїв тощо, які могли мати (і мали) російське підданство, але за своїм етнічним походженням відрізнялися від основного населення даного регіону (українців і росіян). Крім того у колоністських громад були дуже окреслені громадські інститути і взаємозв'язку, засновані на їх іншій етнічній і конфесійній природі і відрізняли їх від місцевого, корінного населення. Етнічною (історичною) батьківщиною колоністів були іноземні держави. Тобто в даному випадку наш термін «іноземець» наближається до терміну «інородець», яким часто позначали неросійське населення в офіційних

документах. В нашому дослідженні критерієм «іноземність» є не тільки «підданство», але й етнічне походження, відмінне від основного місцевого етнічного компонента.

Благодійність — це діяльність, пов'язана з добровільною, безкорисливою передачею коштів чи матеріальних цінностей юридичними та фізичними особами тим, хто цього потребує. При цьому, як зазначає О. М. Донік, до кола останніх відносяться не лише злиденні, а й ті люди та некомерційні й неполітичні організації, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення власних, професійних, культурних та суспільних завдань³.

Починаючи з ХІХ ст. поняття «благодійність» зазнає змін — із кола благодійників поступово виключається держава. І вже сьогодні переважна більшість визначень наголошують на недержавному характері благодійності.

Меценатство — це опікування культурою. Саме таке визначення обрали творці глосарію, що вийшов у рамках проекту «Розвиток культури філантропії в Україні»⁴. Таке ж визначення

³ Донік О. М. Благодійність в Україні (ХІХ — початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 159–177.

⁴ Благодійність і суспільство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pdp.org.ua/pmview.php?a=862>.

присутнє у словнику-довіднику «Управління суспільним розвитком», де меценатство — це опікування культурою за власною щедрістю⁵. Отже, стосовно того, що меценатство відноситься до сфери культури ні в кого не викликає сумніву. Таку думку розвиває О. М. Донік: меценатство — це доброчинство, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчої діяльності їх діячів⁶. Щодо співвідношення понять «благодійність» та «меценатство», то загальновизнаним є розуміння меценатства як форми благодійності. Але благодійність та меценатство відрізняються своїми мотивами. Якщо перша пов'язана з милосердям, то друге — з покровительством. Саме поняття благодійність ширше, ніж поняття меценатство. При цьому благодійність стосується всіх сфер людського буття, а меценатство є важливим джерелом підтримки розвитку культури.

Під терміном *«просвітницька діяльність»*

⁵ Курінна Т. Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_1/08ktnrdu.pdf.

⁶ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 159–177.

розуміється різновид людської діяльності (зокрема й професійної), спрямованої на поширення знань серед різних прошарків населення, у тому числі на благодійних засадах. Просвітництво може виявлятися в будь-який час, у будь-якому соціумі й реалізуватися будь-якими людьми чи громадами, цільові орієнтири яких лежать у площині поширення просвіти серед населення (у нашому випадку — представників різних етносів та конфесій).

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження ролі іноземців у розвитку благодійності та просвітництва в Південній Україні вимагає опрацювання значного масиву літератури, який умовно можна розподілити на три групи з урахуванням часу їх появи в науковому просторі. Першу складають праці, які з'явилися в дореволюційний період; другу — роботи, що були видані за радянських часів, і, нарешті, третю — наукова література сучасного періоду. Це дало можливість показати досліджуване явище фронтально, крізь призму його оцінок представниками різних епох.

Оскільки досліджувані в дисертації історичні процеси перетиналися з цілим рядом дотичних суспільних явищ, як-от розвиток благодійництва, просвітництва й меценатства на теренах Російської імперії, соціокультурна еволюція Півдня України, формування та історія етнічних колоністських громад, історія дворянських родів і купецьких династій на південноукраїнських теренах тощо, то ми вважаємо за доцільне провести сегментацію наявної літератури вже в межах виокремлених історіографічних періодів. Відтак у кожному з них ми виділили такі напрями дослідження питання: а) загальні праці з проблем доброчинства та просвітництва в Російській імперії; б) історіографія вказаних феноменів суспільного життя в їх конкретному втіленні на південноукраїнських теренах; в) розвідки, що висвітлюють життя іноземців регіону; г) біографічні праці з життя і діяльності окремих благодійників та просвітників.

Історіографія другої половини XIX — початку XX ст. серед усього комплексу питань, пов'язаних із благодійництвом та просвітництвом, вочевидь, акцентувала допомогу нужденним у першому випадку й розвиток системи шкільної освіти — у другому.

Оскільки державна система захисту нужденних почала складатися з середини XIX ст., то перші спроби осмислення цього процесу

спостерігаються саме у той період. Розглядаючи державні зусилля щодо допомоги бідним, дослідники П. Георгієвський, Г. Д'Оссонвіль та Є. Максимов окремо вказали на роль приватного благодійництва у цій справі. Зокрема, П. Георгієвський зробив висновок про непродуктивність державної опіки та висловив думку щодо необхідності подальшого розвитку суспільної й приватної опіки⁷. Першу класифікацію добродійності надав Г. Д'Оссонвіль, виокремивши громадську благодійність (маючи на увазі державну), приватну (громадську) та особисту⁸. Найбільш ґрунтовними дослідженнями цього періоду стали публікації Є. Максимова, в яких він дослідив історію благодійної діяльності в Росії з найдавніших часів до початку ХХ ст., указав на причини кризи особистої благодійності. Автор також доповнив класифікацію благодійності, запропонувавши такі її напрями — особиста, парафіяльна, установи опіки дорослих, тимчасова допомога дорослим, благодійна медична допомога,

⁷ Георгиевский П. И. Организация частной благотворительности / П. И. Георгиевский // Вестник благотворительности. — 1895. — № 5. — С. 40–49; № 6. — С. 32–40.

⁸ Д'Оссонвиль. Нужда, порок и благотворительность / Д'Оссонвиль. — СПб., 1899.

опіка дітей та освітньо-виховні установи⁹.

У 1890-х рр. публіцисти та історики вперше звертаються також до з'ясування національно-релігійних особливостей благодійної діяльності. У цьому зв'язку слід назвати брошуру П. Гагена про благодійні товариства іновірців, створені в Москві. Автор висвітлив початкові етапи їх історії — 30-40-ві рр. ХІХ ст., коли подібним організаціям було дуже складно домогтися урядового затвердження. Так от: для багатьох з іноземних товариств П. Гаген вказує дві дати — фактичного початку діяльності та урядового затвердження. Між ними — два-три, а то й більше років. Іноді першу з цих дат просто неможливо встановити¹⁰.

П. Гаген зазначав про більшу розвиненість іноземної та іновірської благодійності саме в Москві, ніж у решті регіонів Російської імперії: «Кроме перечисленных благотворительных

⁹ Максимов Е. Д. Начало государственного призрения в России / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. — 1900. — № 1. — С. 40–58; Его же. Очерк частной благотворительности в России // Трудовая помощь. — 1898. — № 2. — С. 148–155; № 3. — С. 209–217.

¹⁰ Гаген П. Благотворительные общества и учреждения, основанные в Москве иностранцами и иноверцами / П. Гаген. — М.: Тип. Л. и А. Снегиревых, 1887. — С. 3.

учреждений, при церквах имеются богадельни, школы и, наконец, особые кассы со специальным назначением вспомоществования бедным. При Римско-Католической церкви св. Петра и Павла состоят школа для мальчиков, школа для девиц, женская богадельня и Попечительство о бедных»¹¹.

У статті С. Яновського на прикладі єврейської громади Вільна розглянуто тісний зв'язок благодійних ініціатив з діяльністю релігійних юдейських установ¹². Дослідник зазначає, що в Вільно «во главе благотворительных учреждений стоит молитвенное правление главной синагоги, которое помимо заведывания синагогой и кладбищем, развивает весьма разнообразную деятельность по призрению бедных. При правлении существует несколько кружков, преследующих специальные благотворительные цели»¹³. Як бачимо, перед нами досить складний сплав благодійності, до якої можна віднести діяльність зазначених гуртків, з церковною і общинною взаємодопомогою.

¹¹ Там же. — С. 7.

¹² Яновский С. Еврейская благотворительность / С. Яновский // Трудовая помощь. — 1902. — № 10. — С. 570–615.

¹³ Там само. — С. 574.

Українські дослідники робили спробу студіювати проблему організації громадського піклування, яке проявлялося у церковній благодійності. У журналі «Киевская старина» було надруковано статті М. Сумцова¹⁴ та В. Василенка¹⁵, які відображали побут жебраків і спроби їх опіки братствами та церквою.

Відомий дослідник народної освіти Росії Я. Абрамов у серії статей «Хроника народного образования» серед іншого наголошував на благодійності як головному джерелі розвитку недільних шкіл. Його студії містили переважно фактичний, а не аналітичний матеріал¹⁶.

О. Пругавін докладно зупинився на питанні про роль приватної ініціативи у вирішенні проблеми народної освіти, висвітливши історію

¹⁴ Сумцов Н. К. К вопросу о призрении слепых и всяких нищих / Н. К. Сумцов // Киевская старина. — 1904. — № 7. — С. 131–151.

¹⁵ Василенко В. Шпиталь в м. Бромле / В. Василенко // Киевская старина. — 1883. — № 9/10. — С. 309–312.

¹⁶ Абрамов Я. Хроника народного образования / Я. Абрамов // Русская школа. — 1890. — № 4. — С. 147–155; 1891. — № 2. — С. 200–206; № 5/6. — С. 269–277; № 7/8. — С. 284–291; № 9. — С. 215–223; 1892. — № 11. — С. 228–234; 1893. — № 1. — С. 224–232; № 11. — С. 213–219; 1894. — № 1. — С. 197–204; № 2. — С. 237–243; № 12. — С. 202–209.

відкриття «вільних» шкіл для селян, недільних шкіл для дорослого населення; проаналізувавши просвітницьку діяльність російської інтелігенції та ін.¹⁷.

Проблема опіки іноземців в Російській імперії детально досліджувалася на початку ХХ ст. Л. Красовським та М. Олександровським. Автори розглянули відносини, що склалися з іншими державами щодо опіки їхніх підданих, навели дані про чисельність опікуваних у різних губерніях імперії іноземців¹⁸.

Для нашої роботи особливе значення мають дослідження, що розглядають проблему в локальному вимірі Катеринославської губернії. Відомий педагог, методист, організатор трирічної земської школи барон М. Корф простудіював питання становлення земської початкової освіти, спираючись при цьому на досвід та матеріали, накопичені їм у ході роботи з організації шкіл на

¹⁷ Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания / А. С. Пругавин. — СПб.: Тип-я И. Н. Скороходова, 1895. — 147 с.

¹⁸ Красовский Л., Александровский Н. К вопросу о призрении иностранцев в России / Л. Красовский, Н. Александровский // Трудовая помощь. — 1908. — № 9. — С. 375–405.

Катеринославщині¹⁹.

Огляд дореволюційної історіографії доводить підвищений науковий інтерес до теми благодійності на рубежі ХІХ–ХХ ст. Досліджувалися різноманітні аспекти феномена благодійності, такі, як історія благодійництва та її періодизація, тогочасна законодавча база з цього питання тощо. Праці дослідників дають підстави зробити висновок про важливість благодійної допомоги в даний період як основного фактора соціальної підтримки в державі.

Окремий сегмент історіографії являють собою розвідки з історії іноземних громад Півдня України. Одним із найбільш ранніх зразків такої літератури можна вважати дослідження А. Клауса, в якому вперше подано класичну, певною мірою хрестоматійну, історію німецьких колоній південних районів сучасної України. Спираючись на матеріали державних ревізій, автор указав на наявність у той час великої кількості безземельних

¹⁹ Корф Н. А. Земский вопрос о народном образовании / Н. А. Корф. — СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1867. — 214 с.; Его же. Итоги народного образования в европейских государствах. — СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1879. — 234 с.; Его же. Малютка: Первая книга после азбуки для народной школы и семьи. — СПб., 1872. — 123 с.; Его же. Наш друг: Книга для чтения учащихся в школе и дома и руководство к начальному обучению родному языку. — СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1871. — 345 с.

колоністів і масовий характер цього явища, навів важливі дані щодо колоністського землеволодіння, сільського господарства, освіти тощо²⁰.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. публікувалися окремі праці німецькомовних авторів, які походили переважно з середовища місцевого колоністського духівництва. Історію своїх співвітчизників у Росії вони розглядали передусім крізь призму їхнього духовного життя, але водночас ці дослідження містили різноманітні матеріали щодо внутрішнього життя колоністських громад Півдня України.

Так, наприклад, Є. Буш у своїй праці звернув увагу на розвиток і стан освіти в німецьких лютеранських громадах на території Російської імперії, зокрема в південних районах сучасної України²¹. Про життя німецьких католицьких колоній цього регіону йшлося в роботі пастора К. Келлера, яка вийшла друком в Одесі у 1890 р.²²

²⁰ Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. — СПб.: Тип. В. В. Нусвольта, 1869. — 455 с.

²¹ Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev. / E. Busch. — Lith., Gemeinden in Rußland — St. Petersburg; G. Haefel, 1862. — 175 s.

²² Keller C. Die deutschen Kolonien in Südrussland. — Bd. 1/2 / C. Keller. — Odessa, 1890. — 460 s.

У роботі С. Бондаря досліджуються особливості облаштування і релігійні погляди менонітів. Докладно розповідається про хортицьких і молочанських послідовників цієї протестантської деномінації, їх економічний, культурний і духовний розвиток²³. Культурно-освітні аспекти еволюції грецької громади Маріупольського повіту було розглянуто у праці церковного історика С. Серафімова, а також вельми побіжно у студіях краєзнавців Г. Писаревського²⁴, І. Александровича²⁵, Г. Тимошевського²⁶ для цих двох посилення переплутані тощо. С. Серафімов уважав одним із головних призначень грецького духівництва у Приазов'ї та освічених людей — повернути народу грецьку мову (маючи на увазі ту,

²³ Бондарь Ю. М. Менониты / Ю. М. Бондарь. — Пг., 1915. — 252 с.

²⁴ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. арх. документам) / Г. Писаревский. — М., 1908. — 324 с.

²⁵ Александрович И. Краткий обзор Мариупольского уезда / И. Александрович. — Мариуполь: Изд. Д. А. Хараджаева, 1884. — 116 с.

²⁶ Тимошевский Г. Основание города Мариуполя и некоторые данные к его истории // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь: Изд. Д. А. Хараджаева, 1892. — С. 63–88.

якою розмовляли у Греції). Але висвітлюючи розвиток освіти у приазовських греків і вказуючи на непересічні заслуги грецького духовництва у розбудові шкільництва, усе ж таки автор зауважував, що справи з вивченням і поширенням грецької доволі кепські²⁷.

Роль іноземців в освоєнні Півдня Російської імперії як окрема проблема розглядалася у праці Г. Писаревського. Автор подав детальну характеристику умов поселення вихідців з інших країн, охарактеризував заходи російського уряду щодо заохочення до переселення на південні терени.

С. Дубнов був першим, хто дав загальну картину розвитку єврейської культури другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Важливим позитивним моментом його досліджень була також розробка періодизації історії єврейського народу й виявлення комплексу внутрішніх єврейських джерел: пінкосів єврейських громад, релігійних братств, громадських спілок. На початку ХХ ст. з'явилися праці О. М. Лернера²⁸ та С. Пена²⁹. І

²⁷ Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. Серафимов. — Екатеринослав: Тип. Братства св. Владимира, 1901. Изд. священником И. Темировым. — С. 10.

²⁸ Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае:

хоча ці автори у своїх дослідженнях і не виходили за межі міста Одеси, проте їхні студії наштовхнули наступних істориків на думку обрати одеську єврейську громаду ідеальною базовою моделлю для вивчення історії євреїв Півдня України.

Значний доробок із дорадянської історіографії проблеми становлять праці з історії дворянських та купецьких родів або окремих їх представників, що відзначилися на ниві меценатства та просвітництва. Про землевласника і мецената, поляка за походженням В. П. Скаржинського писав І. Палимпсестов. Висвітлюючи біографію цього діяча автор приділив належну увагу і його благодійницькій діяльності³⁰.

Єдиною дореволюційною спробою дослідження історії роду Фальц-Фейнів упродовж

Исторические очерки: По данным из архива бывшего новороссийского генерал-губернатора / О. М. Лернер. — Одесса, 1901. — 239 с.

²⁹ Пен С. С. Еврейская старина в Одессе: К истории евреев в Одессе в первое 25-летие её основания: Составлено на основании неизданных данных / С. С. Пен. — Одесса, 1903. — 31 с.

³⁰ Палимпсестов И. Краткая биография В. П. Скаржинского (с его портретом) / И. Палимпсестов // Сельское хозяйство: Журнал при Московском обществе сельского хозяйства. — 1862. — № 1. — С. 9–14.

XIX ст. стала видана в 1916 р. книга Я. Штаха³¹. Проте відомості, зібрані тут, поверхові, а деякі з них узагалі напівлегендарні. Тому вони можуть лише намітити дослідникові початковий напрям вивчення історії роду.

Благодійницька діяльність А. Фабра висвітлювалася перш за все в контексті відкриття ним сирітського будинку у Сімферополі. Так, у 1865 р. на шпальтах провідної газети Новоросійського краю — «Одесского вестника» — з'явилася публікація «Сиротский дом тайного советника А. Я. Фабра», автором якої був визначний кримознавець середини XIX ст., статистик Франц Домбровський³². У матеріалі розповідалося про заходи, проведені душеприкажчиками А. Я. Фабра для забезпечення нормального функціонування притулку: ремонт приміщення, купівля меблів, оформлення необхідних документів.

У 1870 р. на сторінках часопису «Таврические епархиальные ведомости» опікуни сирітського будинку М. Кашкадамов, П. Аверкієв та граф де

³¹ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов / Я. Штах. — М.: Б/и, 1916. — 266 с.

³² Домбровский Ф. М. Сиротский дом тайного советника А. Я. Фабра // Одесский вестник. — 1865. — 23 янв.

Мезон опублікували історичний огляд діяльності притулку для хлопчиків сиріт за перші п'ять років ³³. Діяльність І.І. Казаса в контексті реформування російської державної системи народної освіти кримських татар розглядав відомий російський орієнталіст В. Д. Смирнов. Так, у статтях В. Д. Смирнова «До питання про шкільну освіту інородців-мусульман», «Кілька слів про підручники російської мови для татарських народних шкіл» автор піддав глибокому і всебічному аналізу проблеми, пов'язані з перетвореннями в російській державній системі народної освіти кримських татар. У цих працях позитивну оцінку отримала діяльність І.І. Казаса по розробці навчальних посібників для кримськотатарських народних шкіл³⁴.

Просвітницька робота І. Казаса розглядалася у працях діячів караїмського руху Е. Троїцького³⁵, С.

³³ Кашкадамов М., Аверкиев П., де-Мезон. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе // Таврические епархиальные ведомости. — 1870. — № 14. — С. 453–462.

³⁴ Смирнов В. Д. К вопросу о школьном образовании инородцев мусульман / В. Д. Смирнов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1882. — Ч. ССХХІІ, отд. 3. — С. 1–25.

³⁵ Троицкий Э. Е. Караимы (исторический очерк) / Э. Е. Троицкий // Караимское слово. — Вильно, 1914. — № 6.

Сл'яшевича³⁶ та А. Катика³⁷. У дорадянський період також було підготовлено низку оглядів життя і творчості А. Фабра. Один із найбільш якісних нарисів про цього катеринославського губернатора опублікував А.І. Маркевич. У 1890 р. в краєзнавчій збірці «Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь» з'явився його матеріал під назвою «Андрей Яковлевич Фабр», який мав відродити історичну пам'ять про видатного кримчанина³⁸. Автор статті у стислій формі висвітив найважливіші віхи біографії, окремо зупинився на кримознавчій спадщині А. Я. Фабра, відзначив результати діяльності на ниві добродійності. Працю було виконано у типовому для дорадянської історичної традиції стилі, який вихваляє видатного предка.

— С. 3–8.

³⁶ Ельяшевич С. Цивилизация и национальность / С. Ельяшевич // Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления. — Евпатория, 5 августа 1917. — № 4. — С. 13–16.

³⁷ Катък А. И. Памяти И. И. Казаса / А. И. Катък // Караимская жизнь. — М., 1912. — № 8–9. — С. 3–4.

³⁸ Маркевич А. И. Андрей Яковлевич Фабр / А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь и его окрестности / Сост. Ф. Ф. Лашков. — Симферополь, 1890. — С. 134–135.

Таким чином, у центрі уваги дорадянських дослідників вітчизняної філантропії здебільшого знаходилися загальні проблеми: періодизація історії благодійності; роль державних і громадських інституцій у розвитку філантропії й удосконаленні методів опіки нужденних верств населення; методи і напрями боротьби з безпритульністю, жебрацтвом, злочинністю; особливості функціонування загальнодержавних організацій Російської імперії тощо.

Зі встановленням радянської влади дослідження з питань благодійності було припинено, а саму тему визнано «буржуазною». Благодійність відтепер визначалася «соціальним явищем класового, перш за все буржуазного суспільства», відтак у межах радянської системи їй не знайшлося місця ані в енциклопедичних словниках, ані у суспільному житті³⁹.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., під час Всеросійського з'їзду комісарів соціального забезпечення, що відбувся улітку 1918 р., було вирішено видати декрет про націоналізацію майна благодійних товариств і установ⁴⁰. Відтоді опіка

³⁹ Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 39.

⁴⁰ Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: нариси з

нужденних, боротьба з жебрацтвом і безробіттям стали виключно державною прерогативою. Радянська влада сприймала громадську добродійність лише як атрибут буржуазного суспільства. Позиція влади знайшла відображення у статті «Благотворительность» «Большой Советской Энциклопедии» видання 1927 р., де, зокрема, зазначалося: «Благодійність представляє собою явище, що притаманне лише класовому суспільству. Соціальному устрою СРСР чуже поняття благодійність»⁴¹. Такі ідеологічні настанови призвели до практично повного припинення досліджень у цій галузі. За умов, коли філантропія розтлумачувалась як «допомога, яка лицемірно надавалася представниками пануючих класів експлуататорського суспільства незаможним верствам населення», об'єктивно та цілісно вивчати цей феномен було неможливо⁴².

У радянський період, уже з кінця 1920-х —

історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. — К.: Українська книга, 2001. — С. 325.

⁴¹ Солнцев Е. Благотворительность / Е. Солнцев // Большая Советская Энциклопедия. — М.: АО «Советская энциклопедия», 1927. — Т. 6. — С. 466–471.

⁴² Благотворительность // Большая советская энциклопедия: в 51 т. — М.: изд-во «Большая советская энциклопедия», 1951. — Т. 5. — С. 278–279.

початку 1930-х рр., основоположним принципом дослідження історії став класовий підхід, згідно з яким піддавалися критиці дії в галузі освіти урядових кіл та представників «панівних верств». Відтак феномен благодійності спеціально не досліджувався, а поставав лише в контексті інших питань, зокрема народної освіти. Поодинокі приклади добродійної допомоги згадувалися побічно, зокрема при написанні історії недільних шкіл, що існували винятково на кошти благодійників. Так, у 1947 р. вийшла друком монографія М. Константинова, в якій автор проаналізував головні етапи розвитку мережі гімназій та реальних училищ Російської імперії від кінця XIX ст. до Лютневої революції 1917 р.⁴³

Така тенденція зберігалася й у наступні роки. Так, у праці В. Борисенка надано розгорнуту картину діяльності недільних шкіл, показано їх значення для освіти найбідніших прошарків населення України. Аналізуються також основні закономірності розвитку початкових шкіл у 1860–1890-х рр., висвітлюється роль окремих громадських діячів в їх становленні. Проте, знову ж

⁴³ Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н. А. Константинов. — М.: Гос. пед. изд., 1947. — 247 с.

таки, їхня допомога навчальним закладам оцінюється не як прояв благодійності, а як свідчення усвідомлення «демократичними колами» суспільства важливості освіти «широких народних мас»⁴⁴. Щодо просвітницької та благодійницької діяльності у середовищі етнічних громад, то для нас найбільш цікавим стало дослідження А. Клібанова «Меноніти»⁴⁵, де спроба аналізу менонітської громади реалізується в контексті етноконфесійної спільності. У роботі відзначається «автономність», а також етнічна та конфесійна винятковість менонітства як цілісного релігійного напрямку з власною теологічною доктриною та культурною практикою.

Унаслідок зміщення з кінця 1930-х рр. тематики національних меншин на периферію дослідницького процесу, не можна говорити про ґрунтовні розвідки з історії етнічних громад Півдня України (окрім етнологічних студій) аж до кінця 1980-х рр. У контексті пануючої на той час ідеології радянські історики побіжно та однобічно висвітлювали життя й діяльність окремих

⁴⁴ Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / Н. А. Константинов. — К.: Наук. думка, 1980. — 155 с.

⁴⁵ Клибанов А. И. Менониты / А. И. Клибанов. — М.; Л., 1931. — 268 с.

персоналій дворянського чи купецького походження. Виняток із загального масиву праць становить хіба що розвідка Г. Романченка про О. Поля⁴⁶.

Лише наприкінці 1980-х рр. заборону з теми благодійності було знято. З'являються праці, що повністю або частково присвячені проблемам благодійництва та меценатства, як, наприклад, робота О. Боханова «Коллекционеры и меценаты в России»⁴⁷. Автор одним з перших із сучасних російських істориків звернувся до проблеми доброчинної діяльності підприємців. Він характеризував тип особистості російських меценатів як винятковий, із рідкісним у світовій цивілізації почуттям альтруїзму, з чим важко погодитись, оглядаючи, принаймні, історію світової науки й культури, які розвиваються в останнє століття багато у чому за рахунок колосальних грошових внесків приватних осіб. У нових умовах плюралізації історичної думки в Україні

⁴⁶ Романченко Г. Н. Александр Николаевич Поль (1832–1890). Из истории освоения Криворожского железнорудного месторождения / Г. Н. Романченко // Труды Института истории естествознания и техники Академии наук СССР. — 1960. — Т. 33. — С. 201–210.

⁴⁷ Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов — М.: Наука, 1989. — 187 с.

відбувається неабияке зростання дослідницького інтересу до проблем добродійної та просвітницької діяльності. Одними з перших до даної тематики звернулися М. Дмитрієнко та О. Ясь⁴⁸. У своїй статті, що вийшла у середині 1990-х рр., автори висвітлили не лише історичний аспект цього питання, а й подали основні риси, притаманні сучасній благодійності. Проте обмежений обсяг публікації не дозволив зробити глибокі узагальнення та висновки. Більше уваги приділила цим та іншим питанням О. Ільченко, провівши теоретико-концептуальний аналіз поняття «благодійність» і дослідивши спектр його термінологічних інтерпретацій, що допоможе майбутнім науковцям у визначенні об'єкта й предмета, напрямків дослідження⁴⁹.

В. Шевченко, досліджуючи приватне банкірське підприємництво в Одесі, виокремлює мотиви для меценатської діяльності, серед яких особливе місце займали релігійні, адже релігію

⁴⁸ Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 37–44.

⁴⁹ Ільченко Е. Теоретико-концептуальный анализ понятий «благотворительность» и «благотворительная деятельность в образовании» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/..13.pdf.

можна вважати одним із перших важливих чинників і рушійною силою розвитку благодійництва⁵⁰. Як християнське, так і юдейське віровчення проголошують любов до ближнього та допомогу єдиновірним братам своїм. Тому опікування хворими, жебраками та іншими соціально незахищеними категоріями населення розглядалося як богоугодна справа і вважалося моральним обов'язком кожного віруючого. Для благодійності були і прагматичні мотиви. Прагматизм власників банкірських установ виявлявся у вкладенні коштів у професійну освіту з метою отримання в майбутньому кваліфікованих кадрів, у заохоченні та підтримці власних працівників, заснуванні закладів допомоги немічним і убогим для зменшення суспільної напруги тощо. Крім того, займаючись доброчинністю, окремі підприємці, особливо вихідці з нижчих соціальних верств, керувалися бажанням задовольнити своє честолубство. І, треба зазначити, що влада Російської імперії всіляко сприяла здійсненню таких прагнень. За суттєві пожертви благодійники отримували звання, посади,

⁵⁰ Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5562-3/978-966-02-5562-3.pdf.

чини, нагороджувалися орденами, медалями й іншими відзнаками. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи у цю справу ані копійки. При цьому жалувані державою атрибути підвищували соціальний статус і престиж меценатів.

А. Чередниченко наголошує, що не тільки релігійність можна назвати основним мотивом благодійної діяльності. Проведення буржуазних реформ позитивно позначалося на фінансовому становищі купецьких, підприємницьких династій. Будучи в багатьох випадках вихідцями з нижчих верств суспільства (наприклад, із селян), зумівши розбагатіти власною працею і сформувати певні капітали, вони намагалися через благодійні вкладення у соціальну та культурну сфери набути суспільного престижу й поваги дворянських сімей⁵¹.

Також на увагу заслуговує монографія І. Добрянського та В. Постолатія, в якій досліджується роль громадськості та приватної ініціативи в розвитку освіти в Україні наприкінці

⁵¹ Чередниченко А. Українське меценатство поступається спонсорству // Хрещатик. — 2003. — № 67 (2274). — 14 травня. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kreschatic.kiev.ua/art/11793.html>.

XIX — на початку XX ст.⁵². Автори вперше у вітчизняній історіографії зробили спробу дослідити історію закладів початкової, середньої та вищої освіти в Україні у контексті громадської та благодійної діяльності.

У статті О. Доніка розкриваються основні напрями і форми благодійності в Україні. Особливу увагу приділено добродійній діяльності купців і підприємців, яка, на думку автора, на рубежі XIX-XX ст. перетворилася на соціально престижну поведінку⁵³. Протягом останніх десяти років провідну роль у вивченні проблеми розвитку благодійності у сфері освіти України відіграють праці А. Нарадька⁵⁴, С. Поляруш⁵⁵,

⁵² Добрянський І.А. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / І.А. Добрянський, В. В. Постолатій. — Кіровоград, 1998. — 142 с.

⁵³ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 161.

⁵⁴ Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) / А. В. Нарадько: Дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — Запоріжжя, 2002. — 242 с.

⁵⁵ Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918) / С.І. Поляруш: Автореф.

О. Мармазової ⁵⁶ , О. Друганової ⁵⁷ та ін., предметом дослідження яких стала добродійна діяльність представників різних соціальних верств дореволюційної України: У роботах вищезгаданих авторів розкрито й проаналізовано зміст і регіональні особливості благодійності в освітянській галузі протягом ХІХ — початку ХХ ст.; по-новому осмислено явища і процеси благодійного руху, які раніше не були відображені в науковій літературі або висвітлювалися фрагментарно; описано передумови виникнення й розвитку благодійності; визначено роль і ефективність діяльності меценатів-підприємців та опікунських рад в освітніх установах країни; виявлено й сформульовано основні функції меценатства; з'ясовано роль держави, громадськості та конкретної особи у процесі благодійності; механізм сприяння благодійності в різних сферах освіти.

дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — К., 1996. — 17 с.

⁵⁶ Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / О.І. Мармазова: Дис... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — Донецьк, 1998. — 180 с.

⁵⁷ Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті / О. М. Друганова: Дис. ... канд. пед. наук. — Спец. 13.00.01. — Харків, 2008. — 549 с.

У дослідженні Н. Сейко⁵⁸ виокремлено найбільш значущі соціальні групи, які виявляли доброчинність у сфері освіти України у ХІХ — на початку ХХ ст.: еліта найбільших етнічних груп на території навчальних округів — польська шляхта, українська козацька старшина, найзаможніше російське чиновництво, німецькі, чеські, грецькі, єврейські заможні родини, духовництво (переважно римо-католицьке), купецтво (з другої половини ХІХ ст.), педагогічні працівники, учні, студенти (здебільшого як організатори та учасники збірних пожертв).

Ю. Гузенко у своїх розвідках торкався проблеми функціонування громадських благодійних об'єднань різного напрямку роботи, що діяли на Півдні України, зокрема у Херсонській губернії. Так, наприклад, дослідник висвітлював роботу доброчинних товариств міста Миколаєва та Одеси, що надавали допомогу нужденним за професійною, національною або іншою ознаками⁵⁹.

⁵⁸ Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України в ХІХ — на початку ХХ ст. / Н. А. Сейко: Дис... д-ра пед. наук. — Спец. 13.00.05. — Луганськ, 2009. — 668 с.

⁵⁹ Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю.І. Гузенко. — Дис. ... канд. іст. наук. — Спец.

У своєму дослідженні він зазначає, що найбільш розгалуженою була мережа єврейських філантропічних об'єднань, пояснюючи це тим, що євреї становили третину населення міст губернії. Автор також звертає увагу, що деякі міста Херсонської губернії, такі, як Одеса, мали ще й благодійні заклади допомоги іноземцям, головною метою яких було надання допомоги підданам своїх країн, які постійно або тимчасово проживали на теренах Російської імперії.

Автор стверджує, що у Херсонській губернії виникло та діяло багато філантропічних об'єднань за конфесійною належністю, оскільки на Півдні проживали представники багатьох релігійних напрямків. Своєю діяльністю ці добродійні товариства сприяли поліпшенню становища незаможних верств населення регіону. Загалом система благодійної допомоги через попечительства та братства відіграла певну роль у зменшенні кількості жебраків і піднесенні духовної культури збіднілого населення різних віросповідань.

Певний прорив у дослідженні проблеми благодійності в Одесі пов'язаний з ім'ям І.С. Гребцової, яка в 1990-х рр. опублікувала чимало статей із цієї тематики, у тому числі й

монографічну працю (спільно з В. В. Гребцовим)⁶⁰, де аргументовано доводиться, що етноконфесійна благодійність в Одесі набувала дедалі більшого значення й уже до середини XIX ст. почала відігравати одну з важливих ролей у загальноміській системі соціальної опіки. Питома вага національних і релігійних філантропічних об'єднань містян у загальній кількості витрат на благодійність була значно вищою, ніж у Москві і навіть Петербурзі. Природним поясненням цього факту була строката етнічна (а, відповідно, і конфесійна) палітра Одеси, характерна для цього міста від його заснування. Саме розвиток національної благодійності, на думку авторів, у значній мірі компенсував недостатню увагу центру до фінансування благодійних закладів віддаленого, але настільки важливого портового міста.

Ще однією розвідкою, яка вже позитивно сприйнята й високо оцінена науковою громадськістю, стало дослідження І.С. Гребцової «Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина

60 Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX в. (В аспекте проблемы: центр-регион) / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. — Одесса: Астропринт, 2006. — 320 с.

XIX — начало XX ст.)»⁶¹. Видання добре персоніфіковане, описуються діяння сотень людей, які відзначилися особливою активністю на ниві допомоги тим, хто її потребував. При цьому розповідається про конкретні внески у справу благодійності не тільки тих, хто був пов'язаний із Новоросійським університетом, колись учився чи викладав у цьому навчальному закладі в досліджуваний період — С.Ю. Вітте, О.І. Маркевич, Е. Р. Штерн, В.М. Лігін, М. М. Ланге, В. М. Палаузов й десятки ін., — але й згадуються багато одеських комерсантів, банкірів, які були широко відомі саме як меценати. Серед них Анатра, Ансельм, Ашкеназі, Петрококіно, Бардах, Бориневич, Влодек, Бродський та ін.

І.С. Гребцова приділяє увагу й вивченню відтворення у пресі діяльності громадських благодійних об'єднань міста Одеси та приватних благодійників⁶². Вона робить висновок, що

⁶¹ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.) / И. С. Гребцова. — Одесса: Астропринт, 2009. — 504 с.

⁶² Гребцова И.С. Висвітлення в місцевій пресі діяльності закладів піклування і благодійних організацій в Одесі в другій третині XIX ст. / І.С. Гребцова // Південний архів: Історичні науки. — Вип. III. — Херсон, 2000. — С. 48–56.

періодичні видання, які виходили в Одесі у другій третині XIX ст., уважно відстежували функціонування закладів піклування, постійно вміщували матеріали про їх розвиток і поширення.

Серед найбільш фундаментальних, узагальнюючих публікацій з історії Південної Пальміри останнього часу слід відзначити книгу П. Герлігі «Одеса: історія міста, 1794–1914»⁶³.

Чимало досліджень у сучасній історіографії присвячено історії окремих станів російського суспільства. У дослідженні Л. Циганенко «Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. — 1917 р.)» звернуто увагу на те, що специфіку південноукраїнського дворянства зумовлював його поліетнічний склад, аналогів чому не було не лише у Західній Європі, а й у жодній іншій державі світу. Однак багатоетнічність не заважала становій та соціальній єдності. Серед дворян регіону було чимало поляків, німців, французів, італійців, греків, євреїв. Це свідчить, з одного боку, про їх безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого — про лояльне ставлення влади до них. За конфесійною належністю представники дворянства були православними, протестантами, католиками,

⁶³ Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. — К.: Критика, 1999. — 382 с.

юдеями, вірмено-григоріанами, вірмено-католиками та магометанами. Авторка подає характеристику добродійної діяльності дворянства Півдня України, яка була спрямована на піднесення рівня освіти населення краю, підтримку талановитої студентської молоді, відкриття у регіоні освітніх та культурних закладів, фінансування наукових досліджень і культурно-просвітницьких проектів тощо. Розміри добродійності залежали від матеріальних можливостей, особистих рис (складу характеру, рівня освіченості, суспільного становища, родинних зв'язків, ставлення до релігії тощо), поточного стану справ, загальної економічної та фінансової ситуації⁶⁴. У монографії «Крупная буржуазия России (конец XIX — 1914 г.)» російський вчений О. Боханов відійшов від ідеалізації своїх героїв. У розділі «Почесні звання підприємців» він відзначив, що цивільні класні звання ціла когорта представників великої буржуазії одержала не лише за підприємницьку діяльність, але й за попечительство в навчальних і благодійних закладах, інші некомерційні заняття. Серед тих, хто здобув чини і звання по благодійній частині згадано київського підприємця та

⁶⁴ Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. — 1917 р.) / Л. Ф. Циганенко. — Ізмаїл: СМІЛ, 2009. — 384 с.

благодійника Л. Бродського. Автор дещо перебільшив «декоративність» попечительських обов'язків благодійників. Так, мотиви могли бути й корисливими, проте великі грошові внески давали можливість для суттєвого розвитку установ освіти, охорони здоров'я і громадської опіки⁶⁵.

Цієї ж проблеми в біографічному аспекті торкається Б. Ананьїч — автор книги «Банкирские дома в России: 1860–1914 гг.»⁶⁶. Значним внеском у вивчення історії благодійності стали праці відомої московської дослідниці Г. Ульянової, особливо її узагальнююче монографічне дослідження «Благотворительность в Российской империи, XIX — начало XX века»⁶⁷. Це перша робота, яка прагне охопити і осмислити феномен російської благодійності у цілому, на основі узагальнення значного масиву документів та фактів. У цій праці автор проаналізувала еволюцію законодавства, інституціональний розвиток філантропії,

⁶⁵ Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.) / А. Н. Боханов — М.: Наука, 1992. — 260 с.

⁶⁶ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. — М.: РОССПЭН, 2006. — 546 с.

⁶⁷ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX — начало XX века / Г. Н. Ульянова. — М.: Наука, 2005. — 435 с.

економічний механізм благодійності, а також її регіональні особливості в Російській імперії, у тому числі в Одесі.

Наприкінці ХХ ст. в українській та російській історіографії відбулися помітні зрушення не тільки в бік вивчення регіональної історії, а також посилився інтерес до історії різних етнічних груп. Одним зі значних за обсягом досліджень напрямом є студіювання історії грецьких громад, у межах чого дедалі більшу увагу приділяють історії меценатства, безпосередньо пов'язаній із діяльністю конкретних представників грецької діаспори в Україні. У загальних дослідженнях з історії грецької діаспори в Україні представлено біографічні сюжети, що висвітлюють життя і творчість окремих персоналій, а також культурне життя грецьких громад Півдня України⁶⁸.

Проблеми релігійного життя німецьких

⁶⁸ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность XVII–XX вв. / Н. А. Терентьева. — К., 1999. — 351 с.; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. — К.: Либідь, 2000. — 488 с.; Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія і сучасність / Н. Терентьева, К. Балабанов. — К., 2008. — 352 с.

громад тривалий час досліджує О. Безносова⁶⁹. Шляхом комплексного аналізу загального та особливого в розвитку духовно-релігійного життя, причин виникнення нових релігійних груп і еволюції традиційних церков серед німецького та менонітського населення Півдня Росії наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. дослідниця дійшла висновку, що меноніти займалися місіонерською пропагандою серед православних. На її думку, пропагандистська робота проводилася як пасивними (у місцях проживання менонітів серед інших народів), так і активними (роз'їзними проповідниками-місіонерами) методами, причому інтенсивність такої роботи була настільки високою, що православне духівництво цілком виправдано наголошувало на існуванні релігійної експансії протестантських віровчень на території імперії напередодні Першої світової війни, а роль своєрідного каталізатора релігійних зворушень, що виникли серед православного населення у середині ХІХ ст., відіграла пропаганда російських та іноземних братств.

Дослідження М. Белікової «Меноніти Півдня

⁶⁹ Безносова О. В. Позднее протестантское сектантство Юга Украины (1850–1905 гг.) / О. В. Безносова: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — Днепропетровск, 1997. — 17 с.

України» мало на меті реконструкцію розвитку менонітських колоній Південної України з 1789 до 1917 рр. Авторка на підставі архівних, документальних, наративних, речових, образотворчих джерел обґрунтувала власне бачення менонітського етносу в умовах нової батьківщини. Велике значення має аналіз освітнього життя менонітів Півдня України⁷⁰.

Основні аспекти культурно-просвітницької та благодійної діяльності католиків Південної України представлено в роботі В. Ганзуленка⁷¹.

На зламі ХХ-ХХІ ст. серед українських науковців популярності набули студії з історії родинної філантропії, ролі особистості в історичному процесі. У контексті нашої теми ми можемо спиратися на чималий історіографічний доробок у вигляді монографій, дисертацій, статей та навіть тематичних наукових збірок, присвячених окремим меценатам і просвітникам Півдня України, в тому числі іноземного походження. Комплексне

⁷⁰ Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. / М.В. Белікова. — Запоріжжя, 2005. — 20 с.

⁷¹ Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. — Вип. XXVIII/XXIX. — Херсон, 2008. — С. 280–287.

наукове дослідження роду Скаржинських представлене в монографії О. Дорошенко. Авторка дослідила сільськогосподарську, освітню, культурно-громадську діяльність представників роду з середини XVIII до початку XX ст. у контексті історичного процесу на Півдні України. О. Дорошенко застосувала методи «сімейної історії» для реконструкції всіх основних гілок роду⁷².

Підприємницькій та громадській діяльності катеринославського поміщика й підприємця О. Поля присвячено монографію В. Платонова⁷³, в якій ця непересічна для свого часу людина зображена великим патріотом краю, котра піклувалася не тільки про його економічний розвиток, а й освіту, культуру, духовність.

У 2000-х рр. з'явилася ціла низка дисертаційних робіт, у тій чи іншій мірі зосереджених на аналізі життя і діяльності видатних історичних персоналій регіону. У роботі А. Задерейчук, що презентувала біографічне

⁷² Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII — початок XX ст.) / О. М. Дорошенко. — Миколаїв: — Вид-во Ірини Гудим, 2011. — 165 с.

⁷³ Платонов В. Человек-легенда: Александр Поля / В. Платонов. — Днепропетровск., 2002. — 208 с.

дослідження представників роду Фальц-Фейнів. Один з розділів цієї роботи стосується меценатської та просвітницької діяльності родини Фальц-Фейнів на території Таврійської і Херсонської губерній. А. Задерейчук довела, що представники цієї сім'ї зіграли важливу роль у розгортанні мережі освітніх і богоугодних закладів не тільки Північної Таврії, а й Сімферополя⁷⁴. А. Прохоров дослідив життя і творчість А. Казаса⁷⁵. Відомому адміністраторові й благодійникові А. Фабру присвячене дисертаційне дослідження О. Бобкової⁷⁶. Історію та діяльність представників грецького роду Петрококіно, що відіграли неабияку роль в економічному та культурному розвитку Одеси, дослідила Л.

⁷⁴ Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України / А. А. Задерейчук: Дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — Сімферополь, 2009. — 291 с.

⁷⁵ Прохоров Д. А. И. И. Казас — просветитель караимов и крымских татар / Д. А. Прохоров: Дисс... канд. ист. наук. — Спец. 07.00.02. — Симферополь, 2005. — 241 с.

⁷⁶ Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті — перша половина 60-х рр. XX ст.) / О. М. Бобкова: Дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01. — Сімферополь, 2007. — 230 с.

Білоусова⁷⁷.

Чимало наукових статей присвячено висвітленню діяльності сімей доброчинців, де автори намагалися з'ясувати причини та масштаби меценатської діяльності окремих осіб або сімейств на українських землях. У 1995 р. в Одесі було видано збірник статей, в якому висвітлювалися факти, пов'язані з доброчинною діяльністю видатного одеського благодійника Г. Г. Маразлі⁷⁸. Автори матеріалів дійшли висновку, що у 200-літній історії міста іншого такого доброчинця, як Г. Г. Маразлі, не було. Збірка містить факти, що свідчать — за ті 28 років свого життя, які він присвятив служінню Одесі (з них 17 років безперервно — на посту міського голови), Г. Г. Маразлі витратив на доброчинні цілі десятки тисяч рублів. Ці кошти йшли на будівництво нічліжних притулків, дешевих їдалень. У 1893 р. саме на його пожертвування було зведено

⁷⁷ Білоусова Л. Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX — початок XX ст.) / Л. Г. Білоусова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Спец. 07.00.02. — Одеса, 2007. — С. 7–9.

⁷⁸ Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер. Сборник статей / Сост. Л. В. Арюпина и др.; Отв. ред. О. Ф. Ботушанская. — Одесса: ОКФЛ, 1995. — 288 с.

приміщення першої в Росії бактеріологічної станції, що дало можливість проводити тут свої дослідження видатному вченому М. Гамалію. Крім цього, Г. Г. Маразлі створив у місті першу безкоштовну народну читальню, а потім брав участь у придбанні приміщення для публічної бібліотеки й музею Одеського товариства історії і старожитностей. Згодом він подарував місту великий будинок для заснування музею витончених мистецтв та передав розташоване поряд приміщення для створення народного училища і народних читалень. Великі кошти виділяв благодійник і на закупівлю книг, зокрема спеціальної театральної бібліотеки в кількості 2800 п'єс. Після смерті Г. Г. Маразлі вся його книгозбірня (10 тис. томів) була передана публічній бібліотеці міста Одеси.

Вивчаючи історію сім'ї Григорія Івановича Маразлі, що був відомий своєю благодійною діяльністю, Н. О. Терентьєва показує вплив меценатства на розвиток Одеси⁷⁹. У роботах дослідниці купець і промисловець Г. Г. Маразлі

⁷⁹ Терентьєва Н. О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку / Н. О. Терентьєва // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — № 12. — С. 184–185.

постає як людина, котра всебічно опікується не тільки своїми співвітчизниками, а й усіма без національної та релігійної різниці одеситами, їхнім освітнім і культурним розвитком.

Педагогічна та просвітницька робота М. Корфа знайшла відображення у численних історико-краєзнавчих публікаціях, зокрема у статтях Б. Гордєєва⁸⁰ та М. Антощак⁸¹.

Особливо слід відзначити збірник наукових статей «Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси», в якому розглянуто широке коло питань, що охоплюють історію підприємницької й благодійної діяльності греків в Україні у XVII–XIX ст. у контексті тогочасної політики, економіки й культури. Науковцями було висвітлено окремі сторінки життя політичних і громадських діячів, духовних осіб, підприємців, купецьких родин, а також різнобічні

⁸⁰ Гордеев Б.В. Н. А. Корф — выдающийся педагог, организатор земских народных школ на юге Украины / Б. В. Гордеев // Етнокультурні процеси на півдні України: Збірник наукових праць II регіональної наукової конференції 4–5 червня 1998 р. / Б. В. Гордеев. — С. 40–43.

⁸¹ Антошак М. М. Внесок М. О. Корфа у розвиток бібліотечної справи / М. М. Антошак // Культурологічний вісник. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 14. — С. 25.

грецькі впливи на українську культуру⁸². Особливо цікавими в контексті нашого дослідження є нарис А. Гедьо та С. Новикової, присвячений Ф. Хартахая⁸³, розвідка Н. Бацак, в якій досліджено діяльність С. Серафімова — релігійного діяча та просвітника приазовських греків⁸⁴.

Звернення уваги С. Калоєрова до історії життя та діяльності Ф. Хартахая не є випадковим, адже останній був не лише просвітником та педагогом, але й фундатором гімназійної освіти на Маріупольщині у XIX ст., істориком та етнографом⁸⁵.

Аналізуючи біографічний напрям

⁸² Подвижники і меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII–XX ст.: 3б. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, — 2001. — 342 с.

⁸³ Геде А., Новикова С. Феоктист Хартахай / А. Геде, С. Новикова. // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. Історико-біографічні нариси. — К., 2001. — С. 220; Калоєров С. А. Феоктист Хартахай / С. А. Калоєров. — Донецьк: Юго-Восток, 2007. — С. 29.

⁸⁴ Бацак Н.І. Протоієрей Серафим Серафимов // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. Історико-біографічні нариси.// Н.І. Бацак. — К., 2001. — С. 214.

⁸⁵ Калоєров С. А. Феоктист Хартахай / С. А. Калоєров. — Донецьк: Юго-Восток, 2007. — С. 29.

елліністичних досліджень не можна залишити без уваги публікації Р.І. Саєнко⁸⁶. Вона була першою, хто звернувся до історії родини мариупольських купців Хараджаєвих. На сьогодні ця робота є єдиною біографічною розвідкою, присвяченою мариупольським купцям-грекам.

Ще одним напрямом, який оформився в сучасній вітчизняній історіографії на початку ХХІ ст., виступає історія благодійності в освітянській галузі. З цієї проблематики були захищені кандидатська дисертація А. В. Нарадька⁸⁷, докторська дисертація Н. А. Сейко⁸⁸. У студіях цих дослідників визначені головні принципи роботи й особливості функціонування добродійних організацій, що надавали допомогу учням середніх та вищих навчальних закладів України у ХІХ — на

⁸⁶ Саєнко Р. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р. Саєнко // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХVІІ—ХІХ ст. Історико-біографічні нариси. — К., 2001 — С. 190–196.

⁸⁷ Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ століть): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / А. В. Нарадько. — Запоріжжя, 2002. — 20 с.

⁸⁸ Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (ХІХ — початок ХХ століття): автореф. дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.05 / Н. А. Сейко. — Луганськ, 2009. — 44 с.

початку ХХ ст.

Певним підсумком сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії питань благодійництва наприкінці ХVІІІ — на початку ХХ ст. стали статті О. Зирянової ⁸⁹ та Ю. Гузенка ⁹⁰, в яких характеризуються основні напрацювання науковців щодо даної тематики.

Для західної історіографії проблематика, пов'язана з історією доброчинності (ширше — соціальною допомогою в контексті державної політики і громадського самоврядування), стала вже традиційною.

У праці професора філадельфійського Університету Вілланова (Пенсільванія, США) А.

⁸⁹ Зирянова О. Доброчинність в Україні в ХVІІІ — ХІХ ст.: сучасна історіографія проблеми. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2011_1-2/texts/c189_194.pdf; Її ж. Доброчинна діяльність на українських землях у другій половині — на початку ХVІІІ — ХХ ст.: погляд іноземних науковців. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_64/ist/ist3.pdf.

⁹⁰ Гузенко Ю.І. Громадська благодійність другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті рр. ХХ ст.). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2010_3_29/30_29.pdf.

Лінденмайєр «Бідність — не вада: добродійність, суспільство і держава в Російській імперії» представлено результати її майже двадцятирічних студій, аналізу матеріалів, зібраних у багатьох російських і американських бібліотеках та архівах. У книзі в деталях висвітлено історію приватної доброчинності. Межа між нею та громадською взаємодопомогою в Росії (як і в інших європейських країнах), на думку автора, не була чіткою. Значне місце в монографії займають нариси створення і розвитку приватних доброчинних товариств (цього найбільш раннього за часом виникнення, а також найпоширенішого типу добровільних об'єднань у Росії)⁹¹.

В іншій своїй монографії А. Лінденмайєр відзначає, що й напередодні Першої світової війни в Росії не було організованої і фінансованої державою системи допомоги бідним. За межами декількох великих міст і ряду губерній з особливо прогресивними земствами громадська взаємодопомога була або у зародковому стані, або її не існувало зовсім. Усе це підвищувало значення приватної ініціативи у цій сфері. Автор зауважує, що царський режим терпляче ставився до

⁹¹ Lindenmyer A. Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia / A. Lindenmyer // Russian Review. — 1986, vol. 45. — P. 1–22.

громадських акцій і ініціатив, іноді навіть заохочував їх. Однією з причин була можливість зменшення витрат державної скарбниці на організацію допомоги нужденним⁹².

Цінною в контексті проблеми є також серія статей, написаних А. Лінденмайер. Це, у першу чергу, праця⁹³, в якій на прикладі благодійних товариств і закладів розкрито політику російського самодержавства стосовно самодіяльних об'єднань. При цьому автор виокремлює аспект державного контролю за приватною благодійністю.

Привертає увагу стаття «Громадські організації і розвиток громадянського суспільства в дореволюційній Росії» професора історії Тулсовського університету (Оклахома, США) Джозефа Бредлі, в якій автор, відзначаючи зростання ролі добровільних організацій у громадському житті пореформеної Росії, розглядає причини інтенсивного росту міських громадських об'єднань, виділяючи різноманітні напрями їх

⁹² Lindenmeyr A. Voluntary Associations and the Russian Autocracy: The Case of Private Charity / A. Lindenmeyr. — Pittsburgh, 1990.

⁹³ Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ / А. Линденмейер // Великие реформы в России. 1856–1874. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 283–300.

діяльності⁹⁴.

Окремо у сучасній історіографії постає проблема мотивації доброчинної діяльності. Стосовно купців дещо конкретизує О. М. Донік — оскільки вони переважно вийшли з низів, то зберігали традиції і релігійність народу, яким була притаманна ідея взаємодопомоги⁹⁵. Стосовно останньої цікаву думку висловила одеська дослідниця І.С. Гребцова. Не виключаючи християнство як коріння благодійності, вона зазначає, що народна традиція взаємодопомоги ґрунтувалася не стільки на моральних нормах та релігійному світобаченні, скільки на здоровому глузді та досвіді людського співіснування⁹⁶.

С. Поляруш та Ф. Ступак зазначають, що причиною благодійності є християнські цінності.

⁹⁴ Bradley Joseph. *Voluntary Associations and Civic Culture in Late Imperial Russia* / Joseph Bradley. — Princeton: Princeton University Press, 1991. — 345 p.

⁹⁵ Донік О. М. Купецтва як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 38.

⁹⁶ Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX ст.: монография / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. — Одесса: Астропринт, 2006. — С. 16.

Проте, релігійний мотив вони пов'язують перш за все з ідеями співчуття та допомоги ближньому⁹⁷.

Наголошував на релігійності благодійників і російський дослідник М. Л. Гавлін. Автор відстоює думку про велику роль посиленого релігійного виховання, що стимулювало прагнення уникнути внутрішнього душевного розладу, жити чи хоча б померти у згоді зі своєю совістю. За його словами: «окрім багатства та честолобства, прагнення виділитися, що визначали розмах меценатства, залишались внутрішні пориви жертводавців обумовлені релігійним вихованням та релігійним уявленням про душу в потойбічному світі»⁹⁸.

О. Ільченко наголошує на тому, що активізація благодійного руху зумовлена розвитком капіталістичних відносин і формуванням підприємницького прошарку, який зосередив у своїх руках потужні капітали, був тією соціальною силою, котра потенційно забезпечувала матеріальні

⁹⁷ Поляруш С. Формування мережі благодійних товариств на Лівобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / С. Поляруш // Історія в школі. — 1997. — № 10–11. — С. 12–16; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX — поч. XX ст.) / Ф. Я. Ступак. — К.: Хрещатик, 1998. — 220 с.

⁹⁸ Меценатство в России: научно-аналитический обзор. — М., 1994.

передумови для зростання благодійності⁹⁹.

Не можна також уникнути, за словами О. Доніка, прагматичних мотивів, які озвучує також С. Поляруш. Окрім того, що завдяки пожертвам і різним видам допомоги окремі громадяни підвищували свій авторитет та створювали чи покращували власну репутацію, вони також отримували реальні вигоди. Держава заохочувала значні благодійні внески, нагороджуючи за це чинами, званнями, орденами. Таким чином, благодійники отримували певне визнання у суспільстві, підвищували свій статус. Це був певного роду компроміс між державою та приватними благодійниками¹⁰⁰. Про чини і звання як домінуючий мотив благодійності говорить російський дослідник купецтва А. Н. Боханов. За його словами, благодійність давала можливість отримати чини та звання, які іншим шляхом (професійною діяльністю) складно було заслужити. Проте, він не абсолютизує цей момент, не

⁹⁹ Ільченко О. Феномен благодійності в історії Києво-Могилянської академії / О. Ільченко // Гуманізація навчального процесу. — Слов'янськ, 2010. — Вип. ЛІІ. — Ч. ІІ. — С. 88–98.

¹⁰⁰ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — № 4. — С. 167.

виключає, що були люди, котрі допомагали безкорисливо¹⁰¹.

Купецький стан, окрім вказаного вище релігійного мотиву, мав і інші причини. Купці всяко намагалися утвердитися, дотягши рівня життя дворян. Було напрацьовано, за словами О. Доніка, певні стереотипи «престижної соціальної поведінки». І згодом на великих підприємствах стають обов'язковими відрахування на навчальні та лікувальні заклади. Таким чином купці демонстрували свої фінансові можливості¹⁰².

Дослідники часто приводять слова підприємця Ізраїля Бродського: «Я даю не тому, що мені хочеться дати, а тому, що я розумію, що треба і необхідно давати»¹⁰³. На нашу думку, ці слова свідчать про відхід від суто релігійних мотивів до прагматичних. Слово «треба» яскраво розкриває той стереотип «престижної соціальної поведінки». Навряд чи слід засуджувати цих людей, адже вони

¹⁰¹ Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. — М.: Наука, 1989. — 192 с.

¹⁰² Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 38.

¹⁰³ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — № 4. — С. 169.

надавали реальну та вагому допомогу нужденним. До того ж людей з такою життєвою позицією було багато.

Але, якщо враховувати вже згаданий вище момент про нестримне бажання нового покоління промисловців досягнути певного положення в суспільстві, яке все ще належало дворянам, то можна припустити, що купці хотіли мати те, що колись належало дворянам. І це навряд чи можна назвати власне ростом культури, а скоріше скупівлею престижних речей.

Історія України має свої приклади благодійної діяльності підприємців. Окрім того, що підприємці намагалися показати розмах свого життя і марнотратили, все ж це були достатньо розумні люди. Вони розуміли, що на їхніх підприємствах мають працювати більш кваліфіковані робітники, а тому багато хто з них виділяв кошти на заснування навчального закладу, або ставав його попечителем. М. В. Романюк наводить приклад підприємця меноніта Іогана Гергардовича Леппа, що у 1910 р. заснував стипендію імені свого діда Петра Петровича Леппа. Для цього І.Г. Лепп пожертвував 1600 руб. Сама стипендія мала виплачуватися на відсотки від цього капіталу (5 %). Цю стипендію могли отримати саме діти працівників заводу «Лепп і Вальман». Діти, що отримували стипендію, звільнялися від оплати за навчання, а самі витрати

покривалися за допомогою стипендіального капіталу¹⁰⁴. Це явище не можна назвати суто поривом душі, адже промисловці чудово розуміли, що на їх підприємствах мають працювати кваліфіковані робітники. А тому охоче жертвували на справу освіти. Проте бачимо турботу про працівників власного підприємства, а не про «інших». Таку поведінку підприємців детально аналізує О. М. Донік у роботі «Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)». На межі XIX–XX століть відбувається зміна поколінь підприємців. Старе покоління, неграмотне, зі сліпою жагою наживи, змінюється новим, яке сформувалося у новому економічному і соціальному середовищі, з достатньо високим рівнем освіти, широким кругозором. Вони розуміли, що заняття благодійністю стане в нагоді при розширенні власної підприємницької діяльності, адже благодійні внески були виявом їх громадської активності, шляхом до визнання в суспільстві, що сприяло підйому їх бізнесу¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Романюк М. В. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII — початок XX сторіччя) / М. В. Романюк // Теоретичні та практичні питання культурології: збірник наукових статей. — Запоріжжя, 2000. — Випуск III. — С. 231.

¹⁰⁵ Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі

Ю. Н. Тазьмін підтверджує свою думку, що «меценатство та благодійність російських підприємців були не скільки виявом турботи про душу, скільки демонстративним споживанням»¹⁰⁶ за допомогою слів шотландського економіста Адама Сміта. А. Сміт писав, що внаслідок того, що люди охоче співчують радості, ніж горю, ми виставляємо напоказ своє багатство і криємо свою бідність. Усвідомлення цього є головною причиною, що спонукає нас прагнути до багатства¹⁰⁷.

Ці слова А. Сміта Ю. Н. Тазьмін адаптує до Російської імперії відмічаючи, що «буржуазія не була класом переможців; дворянство продовжувало залишатися привілейованим класом, що стоїть вище буржуазії». Саме тому підприємці намагаються своїми справами стати на рівні з дворянством, вони так як і дворяни починають витрачати гроші на те, що і дворяни.

Ця ж думка присутня у російського історика А. Н. Боханова. Він наголошує на тому, що серед

(XIX ст.): / О. М. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 185.

¹⁰⁶ Тазьмин Ю. Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях / Ю. Н. Тазьмин // Социологические исследования. — 2002. — № 2. — С. 95.

¹⁰⁷ Там само. — С. 93.

дворянства праця підприємця не поважалася. Люди високого рівня мали бездумно витрачати гроші та грати в карти, але аж ніяк не працювати. Тому підприємці шукають іншу галузь, де їх справу вважатимуть престижною. Саме такою галуззю стає меценатство та благодійність¹⁰⁸.

Окрім наведених вище вже традиційних мотивів благодійності, сьогодні з'являються нові цікаві думки. Так, О. Донік вважає, що мотивом благодійності могли слугувати сімейні традиції¹⁰⁹. Тобто, молоде покоління вбирало у себе батьківський спосіб життя, у тому числі традиції благодійності. Також О. Донік зазначає такий мотив, як патріотизм, що особливо проявлявся під час голоду чи війни¹¹⁰. Російська дослідниця Г. М. Ульянова вказує на такий мотив як сімейні обставини. Здійснивши ґрунтовне дослідження, вона встановила, що не мали власних дітей сім чоловік з десяти жертводавців¹¹¹. Російська

¹⁰⁸ Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. — М.: Наука, 1989. — С. 6.

¹⁰⁹ Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 201.

¹¹⁰ Там само. — С. 202.

¹¹¹ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской

дослідниця А. Л. Свердлова наводить ще одну причину — це «загальний ріст російської культури у другій половині XIX — початку XX століття», що притаманне і для України. В цей час відбувається активний пошук нових творчих форм та способів погляду на світ. До того ж відбувається розорення дворянських родин, які масово розпродують власне майно за безцінь. В тому числі з-під молотка виходять і витвори мистецтва. І як зазначає авторка це сприяє поширенню колекціонування. Таким чином, відбувається «вплив культури на формування особистостей меценатів»¹¹².

Із другої половини XIX ст. активну роль у соціальному та політичному житті починають відігравати підприємці. Будучи фінансово забезпеченими, вони стають основними благодійниками та меценатами. Мотиви, що спонукали підприємців вкладати кошти в благодійність, можна згрупувати таким чином: спрямовані на примноження власного прибутку; зумовлені вихованням та особистісними характеристиками.

империи. Конец XVIII — начало XX века: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Г. Н. Ульянова. — М., 2006. — С. 178.

¹¹² Свердлова А. Л. Меценатство в России как социальное явление / А. Л. Свердлова // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 134.

Отже, дослідження благодійної та просвітницької діяльності в Україні розпочалося у дореволюційний час російськими вченими. Їхня увага зосереджувалася на розробці теорії благодійної діяльності, аналізі прикладів надання відповідної допомоги, діяльності благодійних товариств, правових основ, які її регулювали. Просвітницька діяльність знайшла в контексті висвітлення буття колоністських громад або біографічних нарисів з життя і творчості окремих просвітян.

Стосовно мотивів, зумовлених особистісними характеристиками підприємців, слід сказати, що часто це були люди унікальної долі, вони гостро сприймали проблеми свого часу й жертвувати кошти, розум та енергію на їх вирішення. Узагалі, розподіл мотивів — досить умовний, адже часто вони переплітаються між собою, іноді навіть збігаються.

Особливість досліджень радянського часу полягала в тому, що проблема благодійної діяльності не досліджувалася зовсім, а якщо й згадувалася в контексті близьких проблем, то суто з позицій «класової боротьби», якій, начебто, заважала благодійність. При цьому замовчувалися випадки благодійної діяльності. За радянського часу не було створено жодного спеціального дослідження, в якому б висвітлювалась історія

благодійності в усьому комплексі її проявів.

Лише в нових демократичних умовах розпочався процес всебічного, об'єктивного дослідження дорадянської благодійної та просвітницької діяльності з урахуванням її регіональних особливостей. На сучасному історіографічному етапі відбувається регіоналізація дослідницького інтересу (все більше істориків починають цікавитися місцевою благодійною діяльністю), розширюється коло дослідників, які займаються проблемою доброчинності, з'являється особливий біографічний напрям у дослідженні цього феномену. Утім, на тлі надзвичайно широкого спектру розглянутих питань у контексті дослідження проблеми констатуємо відсутність цілісного дослідження щодо ролі іноземців у розвитку благодійності та просвітництва на Півдні України в XIX — на початку XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження різноманітна за структурою, призначенням і походженням. Значний прошарок становлять документи, що зберігаються в різноманітних архівосховищах. Унаслідок цілеспрямованої архівної евристики джерела з історії благодійної та просвітницької діяльності доброчинних об'єднань іноземців Півдня України,

створених як за національною, так і конфесійною ознаками протягом 40-х рр. XIX — на початку XX ст., удалось виявити у 46 фондах 6 державних архівних установ України та Російської Федерації (Російський державний історичний архів, Державний архів в Автономній Республіці Крим, державні архіви Миколаївської, Херсонської, Одеської, Донецької областей).

За видовою належністю корпус джерел з історії благодійних товариств Півдня України, створених як за національною, так і конфесійною ознаками, поділяється на законодавчі, актові, діловодні, статистичні, матеріали періодичної преси, особового походження та довідкові видання.

Законодавчі акти (іменні імператорські, сенатські укази, височайше затверджені статuti благодійних товариств тощо) стосуються утворення та внутрішнього устрою благодійних товариств іноземців. Вони містяться в «Полном собрании законов Российской империи» та «Своде законов Российской империи». Значна частина з них — це офіційні розпорядження уряду, які розкривають процес становлення благодійності в Російській імперії, зокрема на Півдні України. Ці документи утворили законодавчу базу і визначили головні напрями діяльності влади щодо громадської благодійності, структури, компетенції доброчинних товариств та їх взаємодії з державними

інституціями. Прикладом цього є височайше затверджені правила благодійного товариства на користь швейцарців в м. Одесі від 20 липня 1845 р.¹¹³ та височайше затверджене Миколою I 23 серпня 1846 р. положення благодійного товариства на користь німців в Одесі¹¹⁴.

Унаслідок збільшення кількості благодійних закладів 3 січня 1869 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів «О предоставлении Министерству внутренних дел права утверждения уставов общественных и частных благотворительных заведений»¹¹⁵. Це рішення обумовлювалося тим, що надання статутів товариств на затвердження імператорові значно ускладнювало роботу благодійних закладів, хоча їх діяльність мала заохочуватися. Відтак Олександр II дозволив затвердження статутів іноземних благодійних товариств у Міністерстві внутрішніх справ. Це нововведення значно спрощувало не тільки процедуру відкриття благодійних товариств, а й інші організаційні питання їх діяльності. Після

¹¹³ ПСЗ. — 2-е собрание. — Т. 20. — СПб., 1845. — № 19220. — С. 219–220.

¹¹⁴ ПСЗ. — 2-е собрание. — Т. 20. — Отд. 2. — СПб., 1846. — №.20340. — С. 546–548.

¹¹⁵ ПСЗ. — 2-е собрание. — Т. 44. — Отд. 1. — Спб., 1873. — № 46615. — С. 53–54.

цього можна говорити про значне збільшення кількості іноземних благодійних товариств.

Доповнюють опубліковані законодавчі акти тексти законів, які зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву (ф.759 «Собственная его императорского величества канцелярия по учреждениям императрицы Марии», ф.763 «Комитет главного попечительства детских приютов», ф.1263 «Комитет министров»).

Серед актових документів значну цінність представляють статuti, на яких, по суті, базувався процес становлення благодійних організацій. Вони подають інформацію про цілі, завдання товариств, способи їх досягнення; розподіл членів за їх внесками, званнями; шляхи отримання коштів, функціональні обов'язки правління, членів товариства, загальних зборів; правила прийому нових членів, порядок закриття товариств тощо. Опубліковані статuti й архівні документи свідчать, що на Півдні України в ХІХ ст. іноземні благодійні товариства переважно засновувалися за клопотаннями консульств. Консул зазвичай був головою товариства. Схожість структури управління поширювалася також на керівні органи іноземних благодійних організацій. Благодійними товариствами керували рада і правління, рідше — комітет. Єдиними були джерела формування коштів товариств, форми зберігання і збільшення запасного

капіталу ¹¹⁶ . Проекти статутів іноземних благодійних товариств надавалися через Комітет міністрів на затвердження імператорові. У процесі діяльності товариств статuti нерідко оновлювалися і доповнювалися, тому у фондах місцевих архівів України (Миколаївської, Херсонської, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької областей) зберігаються декілька примірників статутів, затверджених у різні часи.

Статутні документи іноземних благодійних товариств відрізнялися мовою публікації. Зокрема, статuti німецького товариства (1863, 1874 pp.) було укладено російською, швейцарського (1845 p.) — німецькою, італійського (1863 p.) — італійською мовою. Статuti грецького (1865, 1871 pp.) та французького (1864, 1874 pp.) товариств м. Одеси були двомовними і включали, крім тексту рідною мовою, його російський аналог. Вони друкувалися благодійним товариством під час його відкриття або внесенні змін до чинного статutu й надсилалися установам, яким підпорядковувалися. Хоч ці статuti мали незначні відмінності для товариств одного типу, вони дають змогу краще зрозуміти

¹¹⁶ Устав греческого благотворительного общества в г. Одессе. — Одесса, 1865. — С. 3–4; Одесское благотворительное общество в пользу швейцарцев. — Одесса, 1848. — С. 1–3.

механізми діяльності й усвідомити політику, яку проводила держава щодо них, дослідивши їх права та обов'язки.

Іноземні благодійні організації у статутних документах декларували схожі завдання, до яких входило забезпечення одягом, їжею й надання притулку для співвітчизників, які цього потребували; сприяння в пошуку роботи, надання ліків. Товариства утримували власним коштом хворих у лікарнях, старих і немічних — у богадільнях, а малолітніх — у сирітських притулках, навчальних закладах, а також виділяли кошти на поховання померлих.

Однак низка благодійних товариств, що діяли на Півдні України, не обмежували свою діяльність виконанням цих стандартних завдань. Так, у статуті Одеського грецького благодійного товариства разом із загальною для статутів іноземних благодійних організацій метою містилися додаткові завдання, які були безпосередньо пов'язані з життям одеської грецької громади. Вони полягали в підтримці зовнішнього вигляду і внутрішнього оздоблення грецького храму в Одесі, допомозі грецьким навчальним закладам міста і турботі про заснування нових¹¹⁷.

¹¹⁷ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 1575. — Арк. 70–71.

Ще більш широкі завдання було сформульовано у статуті Одеського болгарського настоятельства. На перший план висувалися: 1) постачання всього необхідного для болгарських православних церков; 2) матеріальна допомога болгарським училищам; 3) піклування про освіту священнослужителів і вчителів для болгарських училищ; 4) допомога молодим болгарам, які приїздили до Росії з метою здобуття освіти; 5) сприяння виданню творів болгарською мовою. Положення про надання матеріальної допомоги болгарам, які проживали в Росії, лише завершувало перелік завдань товариства¹¹⁸.

Важливе значення при написанні дослідження мало вивчення правил надання стипендій та премій різними установами та організаціями, які нерідко друкувалися окремими виданнями.

Матеріали діловодства новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, херсонського цивільного та миколаївського військового губернаторів, одеського й миколаївського градоначальників, попечителів навчальних округів, міських дум та управ, поліцейських органів дають

¹¹⁸ Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы второй половины XIX в. / И. С. Гребцова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. — Одеса, 1999. — С. 162–163.

уявлення про діяльність благодійних товариств, їх взаємовідносини, діяльність при них шкіл та училищ, будівництво нових притулків.

Наявність величезного масиву опублікованих матеріалів діловодства багато у чому пояснюється тим, що сфера благодійності і громадського піклування в Російській імперії перебувала в межах компетенції Міністерства внутрішніх справ. Можливості цього відомства дозволяли публікувати, систематизувати і узагальнювати відомості, отримані від губернаторів та керівників решти інституцій.

Іншим позитивним моментом для появи значного пласту звітів та оглядів благодійних установ було те, що у сфері філантропії склався механізм громадського контролю — фінансова звітність була «прозорою» — щоб інформувати жертводавців і громадськість про витрачання коштів, і шляхом демонстрації ефективності благодійності заохотити до пожертвувань нових донорів. Керівництво товариств відповідно до статуту щорічно звітувало перед загальними зборами, а звіти зазвичай публікувалися. Із них можна отримати відомості про кількісний склад членів, їх соціальний стан, фінансові показники, кількість осіб, що отримали матеріальну допомогу, форми її надання тощо. На жаль, збереженість звітної документації нерівнозначна, що ускладнює

можливість її зіставлення. Проте, дані загублених звітів можуть бути частково відновлені за матеріалами регіональної преси, на шпальтах якої час від часу друкувались їх основні положення.

У журналах засідань і звітах благодійних товариств відображено їх склад, порядок денний засідань, хід дебатів із різноманітних питань, ухвалені рішення. Тут містяться доповіді спеціальних, зокрема освітніх (призначення стипендій, надання одягу та навчальних посібників, матеріальної допомоги окремим учням і вчителям, допомога навчальним закладам, проведення заходів просвітницького характеру тощо) комісій. Опрацьовані матеріали свідчать про активну діяльність благодійних та просвітницьких товариств іноземців у сфері освіти.

Значний інтерес для вивчення діяльності іноземних благодійних товариств має ділове листування. На адресу губернської і міської адміністрації від благодійних організацій надходили прохання, клопотання, записки, які збереглися у фондах місцевих архівів України. Від представників національних громад благодійні товариства одержували скарги, вдячності, привітання.

Наступну групу джерел становлять статистичні матеріали, які представлені тематичними збірками, спеціалізованими

виданнями¹¹⁹. Вони дають уявлення про загальну кількість громадських благодійних товариств, становий склад їх членів, обсяг допомоги збіднілим верствам населення цими установами та інші важливі відомості.

Цінними джерелами є збірки, видані відомством установ імператриці Марії. Вони подають найбільш суттєву інформацію стосовно розвитку мережі добродійних організацій на рубежі століть. У 1899 р. вийшов «Сборник сведений о благотворительности в России»¹²⁰. Інформацію про благодійні установи тут розподілено по губерніях та повітах, подаються інструкції, що регламентували відкриття благодійних товариств, містяться відомості про їх склад, капітал, прибутки, видатки тощо.

Найбільш повним статистичним довідником є тритомник «Благотворительные учреждения

¹¹⁹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга под ред. В. П. СеменоваТянь-Шанского. — Т. 14: Новороссия и Крым. — СПб., 1910. — 983 с.; Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи / П. Семенов. — СПб., 1885. — 643 с.

¹²⁰ Сборник сведений о благотворительности в России. — СПб., 1899. — 1207 с.

Российской империи»¹²¹. Для вивчення зазначеної проблеми значну цінність представляє другий том видання, який включив систематизовані дані по 48 губерніях європейської Росії, описавши кожну з філантропічних інституцій за наступними параметрами: рік заснування, відомче підпорядкування, нерухомість, капітали, кількість членів в 1898 р., поточні кошти і витрати у 1898 р.

У 1907 р. вийшло два томи (у трьох книгах) довідкового видання «Благотворительность в России»¹²². Спеціально для нього було оброблено результати першого загального перепису населення 1897 р. «про всі категорії осіб, які користуються благодійною допомогою». Другий том у двох частинах включив відомості по губерніях.

Четверту групу становлять матеріали періодичної преси. Це урядові журнали і газети, присвячені опіці та філантропії. Вони подають цікаву інформацію про роботу благодійних та просвітницьких об'єднань іноземців. У середині ХІХ ст. у пресі систематично публікувалися оголошення про заснування іноземних благодійних товариств, замітки, повідомлення, аналітичні статті

¹²¹ Благотворительные учреждения Российской империи: В 3-х т. — СПб., 1900.

¹²² Благотворительность в России. — Т. 1–2. — СПб., 1907.

про їх діяльність. Аналізуючи ці джерела можна зробити висновки про ефективність благодійної допомоги. Широко висвітлював питання філантропії щомісячник «Трудовая помощь», який виходив наприкінці ХІХ ст. Інший змістовний щомісячник — «Вестник благотворительности» — видавався у 1897–1902 рр. канцелярією з управління дитячими притулками відомства установ імператриці Марії. У цих виданнях публікували тексти законів і постанов, якими керувалися благодійні товариства у своїй діяльності, відомості про діяльність окремих благодійних товариств і приватних благодійників, форми реалізації надання відповідної допомоги. Цікаві матеріали спеціалізованих журналів присвячені теорії благодійної діяльності, історії окремих товариств, благодійності за кордоном. Інформація про історію церковної благодійності міститься в губернських «Єпархіальних відомостях». Зокрема, це відомості про благодійну діяльність священиків, прихожан, різноманітних товариств, братств і піклувань у справі допомоги бідним, церквам, навчальним закладам. Також в «Єпархіальних відомостях» друкувалися статuti й звіти благодійних і церковних товариств, що займались благодійною діяльністю, звіти навчальних закладів із даними про обсяги пожертвувань. Знаходимо тут також матеріали про

заснування нових і підтримку існуючих навчальних закладів.

Певний матеріал з окресленої проблеми вміщували також газети, що виходили на той час на Півдні України — «Одесский вестник», «Южанин», «Николаевская газета» та ін. Так, «Одесский вестник» у 1852 р. надрукував статтю «Іноземні благодійні товариства в Одесі», де було дано порівняльну характеристику діяльності німецького і швейцарського благодійних товариств¹²³; у серпні 1846 р. газета повідомляла про відкриття при євангелічно-лютеранській церкві Будинку піклування для убогих і престарілих¹²⁴; у 1866 р. в «Одесском вестнике» було опубліковано «Общий отчёт Одесского греческого благотворительного общества за 1865 год»¹²⁵. Зі статтями в «Одесском вестнике» неодноразово виступав Е. В. Априлов — письменник, педагог, автор багатьох книг і статей. Значна увага в газеті приділялась єврейському просвітництву в Одесі¹²⁶.

Чисельна інформацію про благодійність публікувалася і в газеті «Александровские

¹²³ Одесский вестник. — 1852. — 26 января.

¹²⁴ Одесский вестник. — 1846. — 30 августа.

¹²⁵ Одесский вестник. — 1866. — 2 марта.

¹²⁶ Одесский вестник. — 1842. — 25 марта.

новости». Рубрика «Местная хроника» подавала короткі відомості з благодійної справи. Ці повідомлення стосувалися окремих пожертв, повідомлень про збори благодійних організацій. Газета містила також окремі статті, що характеризували діяльність певної благодійної установи. Відмінною рисою газети «Александровские новости» було обговорення питань благодійності у формі фейлетону. Такий вид повідомлення про благодійність є дуже цінним, оскільки не лише розкриває діяльність певної установи, але і подає думку автора, що відображає думку частини суспільства, з цього приводу.

Щодо тематичного забарвлення газети «Александровские новости» у напрямку благодійності, то підвищеною увагою преси користувалися: хутір глухонімих, Товариство допомоги бідним євреям ремісникам, Дамський благодійний кружок та акція «Біла квітка».

Слід зазначити, що матеріали періодичної преси є специфічним джерелом з історії благодійності. Хоча такий вид джерел має певні недоліки: по-перше, за однією лише періодикою неможливо повноцінно простежити історію благодійних організацій, установ; по-друге, періодика, особливо у статтях та фейлетонах, сповнена суб'єктивізму. Особисті симпатії авторів впливали на висвітлення того чи іншого питання,

що тягло за собою однобічність. Проте, вивчаючи даний вид джерел можемо побачити, які саме питання хвилювали громадськість.

«Новороссийский календарь на 1846 год» опублікував статтю про Одеське благодійне товариство на користь швейцарців, в якій розглядалися основні положення його статуту, структура та напрями діяльності¹²⁷.

Відкриття і функціонування філантропічних товариств, благодійні акції, які вони влаштовували, форми діяльності, оголошення про засідання — ось далеко неповний перелік повідомлень, про які можна дізнатися з матеріалів періодики.

Певний інтерес для вивчення історії іноземних благодійних організацій у південному регіоні імперії мають матеріали особового походження: спогади, записки, особисті листи їх учасників. Ці джерела чітко відображають погляд сучасників на діяльність іноземних благодійних товариств у Росії. Цінність їх залежить від багатьох чинників: часу написання, ролі, яку автор відіграв у тих або інших подіях тощо. У нашому дослідженні вони використовуються для висвітлення багатьох питань суспільно-політичної й соціально-економічної діяльності, а також внутрішньосімейних стосунків

¹²⁷ Новороссийский календарь на 1846 год. — Одесса, 1845. — С. 349–351.

родинних династій доброчинців-іноземців. Так, для аналізу доброчинної та просвітницької діяльності Фальц-Фейнів найціннішими є спогади одного з членів сім'ї — В. Е. Фальц-Фейна, викладені в його книзі «Аскания-Нова»¹²⁸. Деякі факти щодо господарської діяльності Фальц-Фейнів наведено у спогадах сучасника Фальц-Фейнів — Л. Д. Троцького — «Моя жизнь»¹²⁹. Інформацію про особисті стосунки, сімейний побут, родинні знайомства Скаржинських можна почерпнути з спогадів І. Палімпсестова¹³⁰, записок М. Мурзакевича¹³¹.

Важливе значення для розкриття теми мають довідкові видання, до яких належать пам'ятні книжки, історичні огляди філантропічних об'єднань та адрес-календарі. Ці джерела містять цінний фактичний матеріал про кількість громадських

¹²⁸ Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн — К.: Аграрна наука, 1997. — 348 с.

¹²⁹ Троцкий Л. Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии. — Т. 1 / Л. Д. Троцкий — М.: Книга, 1990 / Репринт: Берлин: Гранит, 1930. — 328 с.

¹³⁰ Палимпсестов И. И. Мои воспоминания / И. И. Палимпсестов — М., 1879. — 164 с.

¹³¹ Мурзакевич Н. Н. Записки Н. Н. Мурзакевича / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина — 1887. — Кн. 12. — С. 666–675.

благодійних товариств у містах Півдня України, історію їх виникнення, принципи функціонування, засновників, кількість населення, що отримало допомогу, описи майна товариств, будівництво ними нових приміщень під їдальні, притулки, майстерні, навчальні заклади тощо.

Таким чином, аналіз джерел з історії іноземних благодійних товариств Півдня України дозволяє зробити висновок, що основними у вивченні їх функціонування у ХІХ — на початку ХХ ст. є законодавчі, актові, діловодні, статистичні, матеріали періодичної преси, особового походження та довідкові видання. Їх комплексний аналіз дає змогу з'ясувати питання про політичні й соціальні передумови створення благодійних товариств та їх історичний шлях; дослідити й охарактеризувати головні напрями діяльності; з'ясувати взаємовідносини органів благодійності з державною владою; розглянути основні форми благодійної діяльності та з'ясувати фактори, що зумовлювали якісний рівень їх роботи; проаналізувати місце іноземних громадських філантропічних об'єднань у становленні благодійності на Півдні України.